

8. Єфремов Сергій. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К., 1995. – С. 505.
9. Грінченко Борис. Писання / Борис Грінченко. – К.: Друкарня П. Барського, 1903. – Т. 1.
10. Олесь Олександр. «Кожний атом, атом серця...» / Твори: у 2 т. / Олександр Олесь. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 1: Поетичні твори: Лірика. Поза збірками. З неопублікованого. Сатира. – 1990. – С. 132.
11. Камінчук Ольга. Творчість Б. Грінченка і становлення неоромантизму в українській поезії кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея: матер. Всеукр. наук. конф. до 145-річчя з дня народження Бориса Грінченка / Ольга Камінчук. – Луганськ: СПД Резніков В.С., 2008. – С. 193.

*Бурко О.В., молодший науковий співробітник
НДЛ грінченкознавства Київського університету
імені Бориса Грінченка*

ЗАПОВІТ БОРИСА ГРІНЧЕНКА (ТЕХНОЛОГІЯ ВИВЧЕННЯ ОПОВІДАННЯ «КАТОРЖНА» В СТАРШІЙ ШКОЛІ)

Згідно з чинною програмою, твори Бориса Грінченка вивчають у старших класах. Ерік Еріксон назвав віковий період із 12 до 19 років найбільш вразливою стадією для стресових ситуацій і для виникнення кризових станів. Ці поняття увійшли у термінологічний ряд філософів-екзистенціалістів ще в ХХ столітті. Нині методисти приділяють цьому питанню мало уваги. Аналіз публікацій дослідників Олексія Неживого і Степана Процюка, учителів Ольги Гребницької та І. Огородньої у фахових виданнях засвідчив, що методика вивчення оповідання Бориса Грінченка не розроблена. Тільки Леся Вашків, співавтор підручника з української літератури для 10 класу, акцентує на ознаках екзистенціалізму, які проступають в оповіданні Бориса Грінченка «Каторжна», проте не називає його репрезентантів. Виходячи з настанови Юрія Бондаренка вивчати літературні твори в старших класах на філософських засадах, вважаємо актуальним ознайомити старшокласників із ними.

Мета нашого дослідження: зробити спробу осягнути з позиції психологів, філософів-екзистенціалістів та самого автора твору, що спричинило виникнення стресових ситуацій та кризових станів у Докії – героїні оповідання «Каторжна» Бориса Грінченка. При цьому керуватимемося положенням Г. Токмань: «Занурюючись у психіку літературного героя та його філософські роздуми, учень пізнає себе та обирає власну філософію існування» [20; 81]. Такий підхід виявить глибокий психологізм творчої манери автора твору.

Складником технології вивчення оповідання «Каторжна» Бориса Грінченка є прийом «цитатної доріжки». Його суть зводиться до того, що мікрогрупи (3–4 учні) психологів, філософів та літературознавців одержать випереджувальне завдання: дослідити трактування понять «страх», «смерть» та «усамітнення» у відповідних працях Лева Виготського, Ігоря Кона, Ф. Василюка, Серена К'єркегора, Мартина Хайдеггера, Карла Ясперса, Леоніда Ушкалова, Григорія Сковороди, Умберто Еко та ін., а потім ознайомлять своїх однокласників із матеріалами пошуку.

Окремо розглянемо проблему страху, який людина відчуває, усвідомлюючи свою тлінність і хисткість свого становища у світі.

Один із дослідників мікрогрупи психологів ознайомить своїх однокласників із тезою Лева Виготського про страх. Ученому вдалося розтлумачити поняття *страх* як «мобілізацію всіх сил організму на втечу від небезпеки...» [3, 133]. Спираючись на цю тезу, можна стверджувати, що страх є руйнівним для формування особистості та нації. Поміркуємо з десятикласниками над питанням: «Чи Докія наважилася б щось підпалити, якби не страх втратити коханого?»

Представник мікрогрупи філософів скаже, що, незважаючи на низку спільних ідей та думок щодо розв'язання проблеми страху, кожен із філософів-екзистенціалістів виявляє самотність.

Філософ-екзистенціаліст Серен К'єркегор аналізує негативні стани духовного життя людини: страх, тривогу, тугу, хвилювання та ін. Він, наприклад, виділяє два принципово різних види страху: страх-лякливість – викликається конкретною обставиною, предметом, людиною; страх-тугу – невизначений, метафізичний страх, предметом якого є «ніщо». Він з'являється від усвідомлення людиною своєї конечності і беззахисності перед фактом смерті. Звернемося до учнів із проблемним запитанням: «Що або хто викликав страх у Докії з оповідання “Каторжна” Бориса Грінченка?» Вони

знайдуть відповідь у тексті твору: «Як покинеш ти мене, – загину без тебе» [6, 98]. Додамо, що Ерік Еріксон називає вірність сильною стороною вікового періоду із 12 до 19 років. Отже, разом із десятикласниками зробимо висновок: страх дівчини, що милий зрадив її з Пріською, гріх парубка в її уяві – одна з причин її смерті.

Словесник повідомить, що філософ-екзистенціаліст Карл Ясперс розглядає смерть як одну з п'яти «межових ситуацій» (ситуативність, страждання, боротьбу, вину, смерть). Ознайомимо старшокласників із поняттям «межева ситуація». Як твердить сучасний філософ Ремігіуш Круль, вони є «заданими обмеженнями нашої людської екзистенції» [10; 23]. Повідомимо десятикласникам, що Карл Ясперс назвав специфіку індивідуального людського буття екзистенцією (за А. Водолагіним, мислитель запозичив термін у Фрідріха Шеллінга та Серена К'єркегора). Сфокусуємо увагу десятикласників на понятті, про яке йдеться у загадці, записаній Борисом Грінченком у Зміївському повіті: «Над Бога менша, над царя старша» [5, 250]. Якщо десятикласники не відгадають її, то зможуть поміркувати над відгадкою, знайомившись із притчею, яку записав Борис Грінченко: «Один філософ чи богослов казав промову над якимось померлим паном:

- Що се лежить?
- Тіло.
- Чого ж воно лежить?
- Бо їх благородіє вмерли.
- Чого ж вони вмерли?
- Бо душа з тілом розсталася.

О Смерть, смерть, сухоребрице! Трясця твоєї матері! Не дурно тебе латинці називають mors: бо як морснеш кого, то й ноги задереш!» [5, 231].

Розглянемо поняття «смерть» з позиції психологів. Представник мінігрупи психологів відзначить, що швейцарський психолог Карл Густав Юнг розрізняє смерть фізичну і духовну: «Єдине, що ми можемо сказати з деякою мірою ймовірності, що якась частина нашого психе продовжує існувати після фізичної смерті» [26, 317]. Науковець Ф. Василюк наголошує на контрастивності понять «смерть – життя»: «Будь-яка криза – це стан перед обличчям смерті, оскільки життя виявляється неможливим у цілому, а не в окремих виявах. І тому переживання будь-якої кризи – це психологічна смерть і відродження» [2, 112]. У зв'язку з цим Ігор

Кон наголошує на актуальності поняття «смерть» для юнацького віку: «Образ життя та його усвідомлення не існує без образу смерті та зведення всіх рахунків із нею, яке починається саме в юності» [9, 204]. Вітчизняна дослідниця Людмила Юр'єва відзначає, що у підлітків переважає романтичне ставлення до смерті. Часто вони трактують її як інший спосіб існування.

Другий дослідник мікрогрупи філософів ознайомить однокласників із позицією Карла Ясперса щодо поняття смерть. Зокрема, мислитель перекоонує: «Смерть пізнавана тільки для людини; і страх смерті, подібно до іншого якогось переживання, набуває зовсім особливого аспекту, завдяки цьому знанню» [25, 578–579]. Він трактує смерть як досягнення межі екзистенції, точку її переходу в трансцендентність. Філософ стверджує, що смерть – пробний камінь, за допомогою якого можна визначити, що в житті екзистенціальне, цінне, а що – ні. «Свобода людини невіддільна від усвідомлення кінечності буття людини. Кінечність буття людини це: 1) кінечність усього живого: вона повинна померти; 2) вона не може нікому довіритися в цьому світі. Земні блага з'являються і зникають. Довіряти можна лише вірності людини в екзистенціальній комунікації. До того ж найближча людина може померти...» [24, 450].

Третій дослідник-філософ поінформує, що відповідно до концепції Мартина Хайдеггера, у кожній хвилині людського життя незримо існує усвідомлення власної тлінності та кінечності буття: «Життя – це буття, звернене до смерті» [23, 44]. Філософ трактує усвідомлення смерті як основу справжнього існування, що відкриває смисл буття і звільняє від ілюзій, які супроводжують людину.

Представник мікрогрупи літературознавців прослідкує, як розглядав поняття смерті мудрець і поет доби бароко Григорій Сковорода. Зокрема, Леонід Ушкалов, дослідник його творчості, наголошує: «На думку філософа, з-посеред усіх незліченних дочасних страхів, певно, найбільше допікає людині страх смерті...» [22, 96]. У пісні першій «Саду божественних пісень» Григорій Сковорода зазначає: «Боїться народ сойти гнить во гроб». Галина Сидоренко інтерпретує цю думку поета з позиції літературознавця. Вона виділяє в художньому тексті твору оксиморон «жива смерть», що, на її думку, передає «вічний душевний голод нечесних, ледачих, бездіяльних людей» [19, 90]. У листі від 28 жовтня 1763 р. Сковорода міркує: «Хіба слід такими слізьми оплакувати тілесну смерть, якої зовсім не треба уникати і яку кожний, у кого є хоч трохи здорового

глузду, повинен визнати єдиним і найнадійнішим виходом з усіх небезпек і нещастя?» [18, 295] Мирослав Попович прийшов до висновку: «Пройшло чимало часу, доки Скворода зрозумів і відчув, що будь-яке чекання і є вже смерть. Перемогти смерть можна лише життям, відчуттям життя в кожний момент, кожному пункті, кожній точці свого існування» [15, 288].

У добу романтизму, на думку Мирослава Поповича, проявляється мотив смерті: «Смертна туга стає все сильнішим компонентом романтичних творів, і трагічний кінець, власне кажучи, вже несе не ідею жертвовності, а мотив фатальності великих почуттів» [15, 92]. Зображення кладовищ, руїн, гнітючого безлюддя, домовин та інших слідів смерті – домінуючі засоби поезики романтизму. Тому їх не треба страхатися, а вчитися розуміти їх ідейно-естетичну функцію у художньому тексті.

Умберто Еко акцентує на всеосяжності окресленого мотиву у культурі ХІХ ст.: «...для романтичної людини навіть смерть, “вирвана” з царства непроглядного мороку, по-своєму прекрасна. Наскільки широко поширилися романтичні ідеї серед молоді початку ХІХ ст., можна зробити висновок із того, що сам Наполеон, ставши імператором, мусив видати декрет проти самогубства від пристрасті» [8, 304]. Як свідчить статистика, самогубства серед юнацтва зустрічаються значно рідше, ніж у старшому віці.

Словесник скаже, що Борис Грінченко написав оповідання «Каторжна» у 1888 р. У цей період в літературі утвердився літературний напрям реалізму.

Сучасні науковці М. Малько та В. Пушко розглядають смерть героїні твору з позиції реалізму: «Насправді Докія – це образ вразливої людської душі, яка гине тільки тому, що раз у житті пройнялася співчуттям до жорстоких негідних людей. “За що?” – таке останнє запитання, з яким помирає Докія, спонукає читача замислитися, чому люди бувають такими жорстокими» [12, 286]. Словесник запропонує десятикласникам поміркувати над сформульованим дослідниками запитанням. При цьому він акцентує на психолога Карла Густава Юнга про гнітючий вплив смерті на психіку людини: «Жорстокість і безмістовність смерті може зробити нас настільки жорстокими, що ми вирішимо, нібито не існує у світі ні милосердного Бога, ні справедливості, ні доброти» [26, 310]. Потім учитель звернеться до десятикласників із проблемним запитанням стосовно того, чи задумувалися вони над смислом життя.

Він спонукатиме їх поміркувати над тим, який слід кожен із нас залишить на землі.

Окремо розглянемо проблему самотності. Дослідник мікрогрупи філософів розповість, що Серен К'єркегор наголошує: «Потреба в самотності завжди є для вас доказом духовності і мірою останньої» [11, 296]. Але філософ Жан-Поль Сартр переконує: «...Реалізувати себе по-людськи людина може не шляхом самозаглиблення, але й пошуку мети зовні» [17, 344]. Представник мікрогрупи психологів зазначить, що, за спостереженням Ігоря Кона, у юнацькому віці «разом із почуттям своєї неповторності, несхожості на інших приходить почуття самотності. Власне “Я” нерідко переживається як туманна тривожність або відчуття внутрішньої порожнечі, яку часто необхідно заповнити. Тому роль потреби в спілкуванні й одночасно підвищення його вибірковості, потреби в усамітненні, тиші, мовчанні, у тому, щоб почути власний голос, приглушений суєтливою буденною повсякденністю» [9, 198].

Словесник нагадає вислів знаного англійського поета-романтика Джона Дона про те, що жодна людина не є островом. Як зазначає Володимир Дурдуківський, «чи диво ж, що Докія нікому й нічому не вірила, що вона від усіх тікала, всіх цуралася...» [7, 67].

Педагог порадить учням звернутися до художнього тексту твору «Каторжна» і знайти рядки, які підтверджують або спростовують позицію філософів Серена К'єркегора і Жана-Поля Сартра, психолога Ігоря Кона, поета Джона Дона, літературознавця Володимира Дурдуківського. Цитата може бути такою: «...не мала вона на вулиці подруг і була всім чужа, не маючи нікого до себе прихильного, та й сама не була ні до кого прихильною...» [6, 92–93] або: «І так вона жила собі відлюдьком зі своєю журбою, зі своєю мукою...» [6, 94]. Шахтар-гармоніст Семен став для Докії постаттю, на яку була спрямована мета. Разом із десятикласниками поміркуємо над тим, чому єдина людина, до якої пригорнулася Докія, не розділила її самотності.

Міркування філософа Жана-Поля Сартра допомагають зрозуміти смисл слова «тривога». Він стверджує: «Тривога, про яку тлумачать екзистенціалісти, пояснюється, крім того, прямою відповідальністю за інших людей» [17, 324]. Учителю порадить знайти і прочитати уривок, де означений психічний стан проявляється найвиразніше: «І Санька згорить? Санька – маленька дівчинка, дочка досвітчної матері... Але ж вона згорить... Така гарна, ласкава.

І Докії з'явилося все: як хата горітиме, як Санька простягатиме руки з полум'я і кричатиме...» [6, 98]. Педагог звернеться до десятикласників із запитаннями про те, чи не стала тривога за долю Саньки тією межею, яка перепинила Докії шлях до злочину; як життєві ситуації спричиняли виникнення стану тривоги за інших людей.

З нашого дослідження витікає думка про те, що технологія вивчення оповідання Бориса Грінченка «Каторжна» на засадах філософів-екзистенціалістів сприятиме вмінню заглиблюватися в текст, висловлювати власні міркування, аргументувати їх та порівнювати з іншими позиціями.

Література

1. Бондаренко Ю.І. Теорія і практика навчання української літератури на філософсько-історичних засадах у старших класах загальноосвітньої школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.02 / Ю.І. Бондаренко. – К., 2010. – 40 с.
2. Василюк Ф.Е. Типология переживаний различных критических ситуаций // Ф.Е. Василюк – Психологический ж-л. – XXXX. – № 5. – С. 104 – 114.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Лев Семенович Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – С. 89.
4. Гребницька О. «Більше працював, ніж жив...». Вивчення життєвого і творчого шляху за листами та спогадами сучасників / Ольга Гребницька // Укр. мова і л-ра в шк., гімназіях, ліцеях. – 2009. – № 4.
5. Грінченко Б.Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Выпускъ 1. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. / Б.Д. Грінченко. – Черниговъ: Типографія Губернского Земства. – 1895. – 308 с.
6. Грінченко Б. До тих, що зостануться: Вибр. тв.: для серед. та ст. шк. віку / Б. Грінченко [упоряд. передм. та приміт. В.В. Яременка]; Худож. оформл. М.С. Пшінки. – К.: Веселка, 1993. – 398 с.: іл. – (Шк. 6-ка).
7. Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка // Праці науково-педагогічної комісії: за ред. В. Дурдуківського / Володимир Дурдуківський. – Т. 1. – К., 1929. – С. 53 – 77.
8. История красоты / под ред. Умберто Эко; перевод с итал. А.А. Сабашниковой. – М.: СЛОВО / SLOVO, 2007. – 440 с.
9. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / Игорь Семенович Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.

10. Круль Р. Карл Ясперс: Бытие. Вера. Экзистенция: монография / отв. ред. проф. В.Н. Вандышев / Ремигиуш Круль. – Сумы: Изд-во СумГУ, 2010. – 151 с.
11. Кьеркегор Серен. Страх и трепет; пер. с дат. / Серен Кьеркегор. – М.: Республика, 1993. – 383 с. – (Б-ка этич. мысли).
12. Малько М.В. Проблема формування національної свідомості у творах Б.Грінченка / М.В. Малько, В.Ф. Пушко // Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея: матер. Всеукр. наук. конф. До 145-ої річниці з дня народження Бориса Грінченка / Луганський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ: СПД Резніков В.С., 2008. – 264 с.
13. Неживий О.І. Борис Грінченко: вартовий рідного слова. Педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти / Олексій Іванович Неживий. – Луганськ: Знання, 2003. – 124 с.
14. Огородня І.Є. «Віддав себе я праці без вагання...» (Вивчення творів Б. Грінченка в серед. класах) / І.Є. Огородня // Укр. мова і л-ра в шк. – 1988. – № 10. – С. 22 – 27.
15. Попович М.В. Культура: ілюстр. енцикл. України / Мирослав Володимирович Попович. – К.: Балтія-Друк, 2009. – 184 с.: іл.
16. Процюк С. «У лютий недолі, не знаючи щастя, живуть» (Урок за повістю Б. Грінченка «Серед темної ночі» в 10 класі) / Степан Процюк // Укр. мова і л-ра в шк. – 1990. – № 11. – С. 35 – 40.
17. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Жан-Поль Сартр. – М.: Политиздат, 1989. – С. 319 – 345.
18. Сковорода Г.С. Твори: У 2 т. / Григорій Савич Сковорода. – К.: ТОВ «Вид-во “Обереги”», 2005. – 2-е вид., виправ. (Київська б-ка давнього укр. письменства. Студії; т. 6). – Т. 2. – С. 295.
19. Сидоренко Г.К. Українське віршування: від найдавніших часів до Шевченка / Галина Кіндратівна Сидоренко. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 140 с.
20. Токмань Г.Л. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція / Ганна Леонідівна Токмань. – К.: Міленіум, 2002. – 320 с.
21. Українська література: підруч. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень) / Г.Ф. Семенюк, М.П. Ткачук, О.В. Слоньовська [та ін.]; за заг. ред. Г.Ф. Семенюка // Григорій Фокович Семенюк, Микола Платонович Ткачук, Ольга Володимирівна Слоньовська, Роман Теодорович Гром'як, Леся Петрівна Вашків, Наталія Степанівна Плетенчук. – К.: Освіта, 2010. – С. 156–166.
22. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду / Леонід Володимирович Ушкалов. – Харків: Акт, 2001. – С. 96.
23. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / пер. с нем.; сост., пер., вступ. ст., коммент. и указ. В.В. Бибикина / Мартин Хайдеггер. – СПб.: Наука, 2007. – 621 с. – (Сер. «Слово о сущем»; Т. 70).

24. Ясперс К.Г. Смысл и назначение истории; пер. с нем., 2-е изд. / Карл Густав Ясперс. – М.: Республика, 1994. – 527 с.
25. Ясперс К.Г. Общая психопатология; пер. с нем. / Карл Густав Ясперс. – М.: Практика, 1997. – 1056 с.
26. Юнг К.Г. Воспоминания, сновидения, размышления / Карл Густав Юнг. – К.: AirLand, 1994. – 405 с.
27. Юр'єва Л.М. Кризові стани: монографія / Людмила Миколаївна Юр'єва. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 1998. – 164 с. – Рос. мов.

Єсипенко Д.О., молодший науковий співробітник
відділу шевченкознавства
Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

НАПИСАНЕ ГРІНЧЕНКОМ, НАПИСАНЕ ПРО ГРІНЧЕНКА: ДО ІСТОРІЇ УКЛАДАННЯ БІБЛІОГРАФІЇ

Ще ювілейного¹ 1988 р. Анатолій Погрібний вказував на неповноту представлення Грінченкового доробку на сучасному етапі (особливо поетичного та педагогічного), внаслідок чого «про справжній обсяг створеного ним нефахівцеві судити просто важко» [16, 9–10]. Слова дослідника звучать актуально і через чверть століття.

Безперечно, створення повного реєстру написаного Борисом Грінченком та про нього вимагає широкої і тривалої підготовчої роботи. Навіть саме висвітлення історії та поточного стану представлення цієї бібліографії вартує того, аби стати предметом ґрунтовного та об'ємного дослідження. Завданням цієї статті є привернення уваги грінченкознавців лише до кількох важливих напрацювань, які з різних причин досі не були в активному науковому вжитку. Йдеться про покажчики, укладені Миколою Плеваком (у співпраці з Марією Грінченко), Олександром Білецьким та В'ячеславом Чорноволом.

Необхідність бібліографічного опрацювання творчості Бориса Грінченка усвідомлювалася ще його сучасниками. Та й сам письменник намагався обліковувати публікації своїх текстів у періодичних

---

¹ 125-річчя від дня народження Бориса Грінченка. – *Авт.*